

BATSÁNYI JÁNOS ÖSSZES MŰVEI

Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. 2—3. köt. Prózái művek, 1—2. köt. Bp. 1960—1961. Akadémiai K. 655; 779.

Batsányi János összes művei kritikai kiadásának első része, a *Verseket* magában foglaló, 1953-ban jelent meg. A második résznek, mely a prózai műveket tartalmazza, első kötete 1960-ból, második kötete 1961-ből való. Az utóbbiak mindegyikének terjedelme jócskán meghaladja a *Verseket*: a 655 és 780 lapnyi főszöveg és jegyzetapparátus pedig (melyekből az egyik kötetnél 412:243, a másiknál 494:286 az arány) a tudományos megbízhatóságot, filológiai pontosságot és kutató szenvedélyt, a magyar és világirodalomtörténeti téren kivételesnek mondható hozzáértést tekintve fenntartja, vagy inkább fokozottan mutatja a legelső kötet munkájának nagy erényeit és érdemeit. Lehetetlen meg nem ismételnünk — de a Batsányi kiadás nyomába lépett s ezért is kiemelkedően értékes Vörösmarty-sorozat ismeretében már nagyobb nyomattal is —, hogy Keresztury Dezső és Tarnai Andor munkáját úttörőnek tartjuk, valóban ők adtak példát először klasszikus író összes műveinek korszerű, nemzetközileg is rangos kritikai szövegkiadására, s hozzá olyanra, amely a feltárt, kiadott, interpretált és értékelt művet nemcsak megtisztítja a rákövesedett portól-szeméttől, hanem az élő kultúra, a kulturális forradalom igényének megfelelően kapcsolja be a történelmileg kiművelt közgondolkodásba. Az „időtlen-ség”-nek, az elvi „érdektelenség”-nek, az antikváriusi leltározás objektivizmusának az a részlege, melyet nem is egy régi szövegkiadásunk hordozott magában, merőben idegen Keresztury és Tarnai munkájától: szakemberek szűkebb körén túl minden nevelő, aki a valóság ismeretében akar tanítani, a tartalmilag gazdag megismerés forró élményében részesül a próza két kötetének — s különösen az I.-nek — olvastán, s olyan irodalomtörténeti s esztétikai összefüggésekre lesz figyelmes, melyek a magyar felvilágosodás nagy történelmi korszakának jobb megértése, az eddiginél összehasonlíthatatlanul árnyaltabb fejlődésképe szempontjából nélkülözhetetlenek s tovább sugallók lesznek.

Sajnosan igaz, amivel a szerkesztők a prózai művek első kötetének jegyzeteit elkezdik: „Batsányi prózai munkái még a szakma szűkebb köreiben sem váltak általánosabban ismertté” (415. l.). Sorolhatjuk ovábbá: pályakezdő munkáját, *A Magyaroknak Vitézését* „általában csak futólag szokták érinteni irodalomtörténészeink” (420. l.); a *Beszélgetés* c. wielandi fordítással „mind-egy keveset foglalkoztak” (516. l.) s Toldy nem is adta ki újra, szinte el is felejtették; az *Elegyes dolgok* címen kiadott publicisztikai

megnyilatkozásokról Szinnyei (Batsányi J. 1904, 62—63. l.) mindössze tíz sornyi ismeretét írt; a *Tudósítás* (1791-ből való ismeretű szöveg a *Magyar Museumról*) eddig „csaknem teljesen figyelmen kívül” maradt (534. l.), pedig — teljes joggal irják a szerkesztők — „Batsányi szerkesztői pályájára, de az egész magyar sajtótörténet fejlődésére nézve is igen fontos szöveg” (uo.); az egész *Apologia* (mentőírás a Martinovics-perben) s annak teljes magyar fordítása ebben a kiadásban jelenik meg először nyomtatásban; hasonlóképp a *Mercur Etranger* c. folyóiratban (1813) megjelent írások teljes szövegét (a magyar nyelvről és irodalomról) a kritikai kiadás I., prózakötete közli először Magyarországon — s nem kisebbíti a szerkesztők érdemét az sem, ha ez a fontos írásmű Tardy Lajos megállapításai szerint (*Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet*, ItK, 1963, 228—232. l. — Radó György—Tardy Lajos: *Világjáró Besse János*, Bp. 1963, Útikalandok c. sorozat 40. sz. 17. l. 165—166. l.) Besse Jánosnak tulajdonítandó — véleményünk szerint Batsányinak is része volt a feltűnő hozzáértéssel megírt irodalomtörténeti szemle tartalmi kialakításában. S folytathatnánk azzal, hogy a próza II. kötetében közreadottak, a linzi évek prózai munkái „nagy részükben még irodalmunk történetének kutatói számára is az újdonság erejével hatnak” (499. l.) — bár e késői tanulmány-prózáinak mondanivalóját, tartalmát és művészi formáját illetőleg nem fogadhatjuk el a szerkesztők nagymértékben túlértékelő, irodalomtörténetileg s esztétikailag nem igazolható felfogását.

Már ennyi alapján is elmondhatjuk: Keresztury és Tarnai eredményekben igen gazdag munkájának köszönhetjük, hogy Batsányi eddig ismert portréja éppúgy, mint felvilágosodáskori irodalomtörténetünk összekepe, markáns vonásokkal mélyült és fontos összefüggések tudatosításával vált gazdagabbá. Az ő munkájuk nyomán és hatására merjük — némi változtatással — ismételni szavaikat: Batsányi némelyik prózái írása egyenértékű, történeti szempontból pedig nemegyszer fontosabb a verseknél. A felvilágosodás és reformkor kevés magyar írójáról mondhatjuk el, hogy súlya a tudományos összkiadás tükrében ennyire növekednek.

Mielőtt a kiadvány értékeivel és helyenként észlelhető fogyatékoságaival vagy hibáival részletesebben foglalkoznánk, néhány általános jellegű észrevélt bocsátunk előre a szerkesztés időbeli elhúzódásának egy kedvezőtlen formai kihatásáról és a jegyzetekbe

szorult monografikus anyag jelentőségéről, a szerkesztők Batsányi-értékeléséről.

Az 1950-es évek elején készült s 1953-ban megjelent versek kötetének interpretációit és értékeléseit természetesen nem egy ponton módosította — ha nem is nagyon lényegesen — mindaz, amit a már akkor figyelembe vett próza területén a behatóbb vizsgálat csak később, az 1950-es évek végére fedezett fel vagy tisztázott; s az is természetes, hogy a szerkesztők — értékelésre is törekedve — nem tagadták meg együttérzésüket, néha szenvedélyes vonzalmukat sem attól a Batsányitól, aki Kazinczy és pártfelei részéről valóban felemás, kétértelmű vagy egyenesen igazságtalan megítélésben részesült. Az előbbi a szerkesztés munkájának normális előrehaladásából következtetett, elháríthatatlanul, az utóbbi abból a személyes érdekeltségéből, melynek híján a tudományos munka becsülete és értéke s alább száll.

Megállapítható, hogy az előbbi okból eredően a jegyzetapparátus néhány helyen olyan új és fontos megállapításokat tartalmaz, amelyek visszaható érvényűek: a prózakötet egy-egy műhöz kapcsolódó jegyzetéből némelykor olyan visszamutató tanulságok, összefüggések derülnek ki, melyeknek igazi helye a versek jegyzetapparátusában vagy némelyik korábbi prózai mű jegyzetében lett volna. Amit pl. a *Beszélgetés* kiemelkedően gazdag jegyzete a Ráday-nekrológról mond (522. l.), azt szívesebben olvastuk volna ott (513—515. l.); amit ugyancsak a *Beszélgetés* jegyzete végén a *változások* szó értelméről (= revolutio) mond el a szerkesztő igen figyelemre méltóan (527. l.), annak a *Versek* kötetében lett volna a helye, a *franciaországi változásokra* címűnek apparátusában; a Herder-féle fejlődéseszmé átvételének (l. az 520—25. lapon) úgyszintén nagyon fontos szerepe van Batsányi költészetében, s éppígy annak, amit a *Beszéd 1798* kapcsán olvashatunk a klasszikus műformák századvégi bomlásáról és a töredék önálló műfajjá alakulásáról (435., 486. l.). Noha nem könnyű megvonni a határt a műhöz kötött jegyzet s az annak határait túllépő, sőt más mű interpretációjába kíváncsi tanulság között, kívánatos volna a prózai művek jegyzeteiben kialakult s a versek némelyikének jegyzetében szorosan beleillő tanulságokat egy újabb *Pótlásban* utalásszerűen feltüntetni.

Az elvileg egyvíg tartozó tanulságok helyenkénti elkülönülését a kötetek megjelenése közti időköz kényszerítve tette — e technikai okból előállt formahiba mit sem von le a kiadvány tartalmi értékéből s abból a szerkesztői okosságból, melyre átfogó, a részletekben éppenséggel el nem vesző problémáérzékenységgel, az anyag koncentrálni tudása jellemző.

Egy-egy műnek jegyzete (főleg a próza I. kötetében) szabályszerűen tanulmánytá kerekedik ki, s alig van közöttük olyan, amelyből hiányoznék az általánosabb érvényű elvi tanulság, a Batsányi eszméit, alkotó munkáját, stílusát, a kor irodalomtörténetét újszerűen megvilágító. Ilyenek is az anyag, a források, a keletkezéstörténet, a tartalom, a stílus és a fogadtatás igen alapos elemzése nyomán, az összefüggések bonyolult szövedékének kipreparálásából születtek meg, s úgy tekinthetők, mint elvi útjelzők egy még megírandó nagy monográfia térképéhez. Vagy inkább egy egész monográfia fekszik e jegyzetek tömbjeiben, áthevítve a szövegek történeti interpretációjának és a személyiség emberi-etikai-alkotói értékelésének tüzeitől. Utalnunk kell néhány ilyen, önálló monográfia alapvonalait meghúzó elvi tanulságra, azért is, mert meggyőződésünk, hogy ezeknek továbbfejtése, kutató munkával történő továbbgondolása nélkül Batsányi életművének tudományos feldolgozása ezen túl nem lehetséges. A testőrök csoportját a szerkesztők rugalmasabban ítélik meg, mint szokás (471. l.); felméri az újkori latin stilisztika, poétika és retorika befolyását az újabb kor magyar nyelvű irodalmára, különös tekintettel a fordítás hagyományos és újszerű irányzataira (452—460. l.); vizsgálják a szintén nem csak Batsányinál érdekes „hősi, ünnepélyes stílus” nyelvi formáit (429—31. l.); behatóan ismertetik — igen fontos ez — a Herder értelmének kialakuló fejlődésével s a lenta revolutio tanának jelentőségét, ami a *Látó* fogalmának szempontjából sem közömbös (520—25. l.); találon mutatnak rá arra az élet és irodalom határmezsgyéjén ingadozó prototípusra, melyet Társaság-kiadványoknak nevezhetnénk (pl. a *Bessenyei György társasága* stb.) s ami érdekes ízléstörténeti tanulságokat rejt magában; felfedik a Batsányi költészetében követett eljárásokkal analóg formáló erők jelenlétét a publicisztikai prózában is (a könyvhirdető „jelentés” felemelkedése az irodalmi tanulmány szintjére, 486. l., a glosszának cikké nemesítése, 528. l.); s itt említem, hogy sikeresen emelik ki azokat a döntő fordulatokat vagy megnyilatkozásokat, melyekkel valami új, addig ismeretlen tűnik fel vagy bontakozik ki az erők rejtettebb játékából (az első írásmű, mely a *Magyar Iróknak nevekben* szól egy befolyásos politikushoz, a Forgách Miklóshoz intézett nyílt levél, 1790, l. 506. l.; a *Magyar Museum* a modern értelemben vett folyóirat kialakításának és az önálló értelmiségi vállalkozásnak egyik első jelentős példája, 533—35. l.).

Ilyen s ezekhez hasonló eredmények vagy továbbnyomozásra csábító útkezdések jellemzik ezt a jegyzetapparátusba szorított s abból ki-kihullámzó monográfiát — a

koncepció egysége, a feltárt eszmék és alkotások összefüggő láncolatba illesztése, a törekvés Batsányi egyéniségének, művének, irodalomtörténeti helyének következetes megítélésére jogossá teszik a monográfia szó használatát, annál inkább, mennél nagyobb nyomtatékkal érvényesül benne az értékelés szándéka s tudós gondja is. Elismerésre is készlet, ahogy a *Magyar Museum Bevezetése*, még inkább a fordításról szóló dolgozatok, a Magyar Museum III. negyedéhez függesztett *Tóldalék*, a *Beszélgetés*, a *Tudósítás* és az *Apologia* elemzésének tükrében a szerkesztők Batsányi igaz és nagy érdemeit elének állítják. Vitathatatlan az ő irodalmi szervező és elvi irányító szerepének uralkodó volta 1787 és 1792 között, tisztázódik reformizmusának és forradalmi cselekvés-tudatának, körülményekhez alkalmazott igazmondásának és rejtett forradalmiságának sajátos viszonya (amit a vádiratban találozóan mondtak hamu alatt forrongó tűznek) és valóban kiemelkedő az *Apologiában* megőrzött emberi nagyságának emléke.

Van azonban némi veszélye is ennek a jegyzetapparátusba szorult monografikus — értékelő s értékelő — tendenciának. Míg a jegyzetapparátuson belül — csekély, szinte észrevétlen értékelő túlzások ellenére is — biztonságosan alakul ki a körültekintő történelmi elemzésnek és az író-egyéniség lélektani (tehetség, szándék, művészi megvalósítás szerinti) interpretációjának egyensúlya, a jegyzetek általános bevezetőiben mintha a személyiség önmaga válnék alkotásának értékmérőjévé — s most egyszerre úgy tetszik, mintha minden, amit csak alkotott, egyformán értékes, sőt korának legmagasabb szintjét képviselő irodalmi érték volna. Hiba, ha klasszikus írók értelmezői a művet s alkotóját nem méltatják dialektikusan: ha minden történelmi meghatározottságának figyelembevételével is szinte kizárólag olyan értékei szerint mérik fel, melyek kiemelik őt az időből, s annak a klasszicitásnak a fényében rögzítik, mely pedig csak bizonyos műveikből, tehetségük egy bizonyos oldalának — történelmileg kondicionált — kifejlése révén sugárzik át a „maradék”-ra. A Batsányi-kiadás szerkesztőinek egy-két túlzásuk miatt nem lehet ezt a hibát felróni. De le kell szögeznünk: a legnagyobbakra is áll az, hogy mindenestül érték ugyan az életművük, de nem mindenestül, nem minden oldalukkal, nem minden jellegzetességükkel, nem minden műnemben s műfajban klasszikusok is vagy kivételes esztétikai értékek. Ha pedig tekintetbe vesszük azt, hogy Batsányi prózája teljesen híjával van a szépirodalmi műveknek (pedig senki az ő korában nem élt át annyi „változást”, s hozzá európai szintereken!), s prózájának értéke ezért is alatta

marad annak, amit tágabb körű, gazdagabb lírájában teremtett meg; hogy az elvi, logikai erő és magvaság nemegyszer szerencsétlenül párosul publicisztikai írásainak belső formájával és stílusával, mely gyakran vezet lomposághoz, formátlansághoz, bőbeszédűséghez, önisztélésekhez, mint oly valakinek a beszéde, akinek határozottságában nagyobb az eszméjéhez vagy önigazolásához való macacs ragaszkodás, mint az irodalmi alkotás kinjában-gyönyörében való részesevés vágya, a feloldódni s így hódítani tudás; aki a nemes, a nagy, a fenséges ideálkörében meg is merevíti magát s szinte pózba kényszerül, kiműveletlenül — vagy csak kifejezetlenül — hagyva az érzelmi élet annyi más minőségétönusát; s tekintve azt is, hogy Batsányi prózastílusa Kármánéhoz és Csokonaiéhoz képest dagályosan-latinosan nehézkes, nem érthető egyet a kritikai kiadás szerkesztőivel, ha a prózáiról Batsányit kategorikusan egyenrangúnak minősítik a költővel (416. l. I. köt. Próza). Költői műve nélkül is jeles, egy átmeneti időszakban irányító publicista maradna Batsányi, de csak mint prózáiról, nem érné el Kármánnak, Csokonainak vagy a modernebb utakra tért Kazinczyknak színvonalát. Költészetével érte el ezt! — Még kevésbé fogadhatjuk el azt a lelkes, de tárgyilag bizonyíthatatlan kijelentést, melyet a próza II. kötete jegyzeteinek bevezetőjében olvasni az 1817 és 1845 közti Batsányiról: „Az irodalom gyakorlatának és bölcselétének kérdéseit pedig alig közelítette meg abban a korban bárki is nála lényegre tekintőbben, senki nála magasabb igényvel és nagyobb felkészültséggel.” Kőlcsey, Bajza, Eötvös és Erdélyi János korában? Az a Batsányi, aki még mindig Gyöngyösivel fegyverkezett Balassi és Zrínyi ellen, Berzsenyit „középszerű szegény versszerző”-nek tartotta a nyelvújítás történelmi jelentőségének megértéséhez közel sem jutott és Kazinczyt épp oly méltatlanul ócsárolta, mint amilyen igazságtalanul bánt el vele ez? Érthető, hogy — polemizálva azokkal, akik csak a vergődő egyéniséget, az elfojtódást veszik észre Batsányi utolsó évtizedeiben — a szerkesztő megnyomta a tollát, a túlzás azonban ez egy esetben nagyon erős.

A polemikus szándékon kívül (mely Kazinczy igazságtalanságainak leleplezésével általában helyes úton jár) valami más is alapot adhatott ezekre a túlzásokra: a jegyzetelés némelykor szinte kényszerű félszége. Egyoldalú lehet ugyanis a kép, ha a felfedezés és interpretáció hevélet a műveket egyformán csak a pozitív oldalukkal fordítják felénk s arról, ami sikerületlen, a fejlődés nehézségeit felmutató, vagy bármiképp értékcsökkentő bennük, nem értesül az olvasó. Éppen mert véleményem szerint egy valószínűs értékelő monográfia anyaga s szer-

kezete rejlik a kiadvány jegyzeteiben, ezt a korántsem általános, csak némelykor feltűnő módszertani hiányosságot meg kellett említenünk — még akkor is, ha a szerkesztők joggal hivatkozhatnak a kritikai kiadásnak elsőrendűen filológiai és nem esztétikailag értékelő funkcióira.

Az egyes művekre, illetve jegyzeteikre térve át — s maradvá a próza I. kötetében, mert a II.-nak jegyzetei ritkábban szélesülnek ki olyan nagyméretű és gazdag, értékelő jellegű tanulmányokká, mint az I.-ben — csak utalunk *A' magyaroknak vitésége* című példatárnak gazdag forrásmegállapító és interpretációs jegyzetanyagára, meg a „hősi” hatást tenni akaró Batsányi stílusának elemzésére. Kár, hogy a „hősi stílus”-nak barokkos jellegét nem emeli ki a szerkesztő, sőt kissé mást is láttat belőle, mint ami benne van: nem nagyon van ugyanis világosság és pontosság azokban a dagályos, alárendelően szövődményes és a latin mondatok terjedelmét bőbeszédűen két vagy háromszorosára bővítő frázisokban, melyeket amaz erényekre hoz fel például (431. l.). E művecskének önállósága, stílári fejelettsége nagyon csekély, jelentősége tényleg abban van, amit a nemzeti-nemzeti érzésvilág történet-szemléletének kifejezésére lehetett hasznosítani belőle (l. 424., 428. l.). Ha a fiatal Batsányinak a kompozícióval kapcsolatos nyelvi ügyeskedésére, mozaik-munkájára akarunk példákat, célszerűbb azzal a forrással vetni össze szövegeit, amelyet nem jelölt meg s amely elkerülte a szerkesztők figyelmét: Bessenyeinek *A Holmijával* (l. erről külön, e cikkkel párhuzamosan megjelenő adalékaimat). Ennek fényében még erősebb az a tanulság, hogy Batsányi a legmegértőbb, a legállhatatosabb Bessenyei-tanítvány. — *A' Magyaroknak vitésége és a Barátságos levél* (Báróczyhoz) — ez utóbbi is az Orczyék köréből kinőtt, Bessenyei nyomán formált imitáció — egyformán annak az idegen szövegből vagy szövegekből átmódolt közlésformának terméke még, melyet a fordítással kapcsolatban ő maga nyilvánított később „nem igaz”-nak (l. a *Tóldalékban* 170. l. és 184. l.). Lényege nem az, hogy önállóan szebbíti meg, illetve alakítja át az eredetét, hanem a szerző szándékának akár az idegen (fordítandó), akár a hazai (módosítandó) szövegre való ránövesztése, anélkül azonban hogy a mintát megsemmisítené, felemésztené a maga autonóm eredetiségének tűzésében. Idegenből átszerkesztett mozaik jön így létre, egy primitív-skolasztikus klasszicizmus jegyében, mely még nem ismeri a szubjektíve forrongó s ezért az idegent is minden ízében újjáteremtő „génusz”-t, ami elidegeníthetetlen, hanem csak azt az objektív érvényű eszmét, melyet készen kapott vagy lemásolt darabok összeillesztésével is hatáso-

san közölhet. Itt még fennáll Batsányi rokonsága azzal a klasszicizmussal, melynek deákos változatát hamarosan rombolni kezdte (a fordításról irt cikkeiben; vö. Tarnai Andor: *A dedkos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 1959. 81—82. l.). S nem ennek az önálló műegészét még éppúgy nem tisztelő, mint a saját génuszának teljes fölényében sem bizakvó felfogásnak a jegyében készült-e el — számos más körülmény sürgetésére — a formailag szintén mozaikszerű *Bé-vezetés* a Magyar Museumhoz? A mű összeillesztése Kazinczy alapszövegének megtartott részéből, az Iselin-Voltaire reneszánsz-szemléből, Bessenyei akadémiai gondolatából és Batsányi eredeti eszméiből a még régebbi kompiláló-imitáló gyakorlat jegyében történt, Kazinczy szövegét pl. még annyira sem tördelte szét, mint *A Holmiét A' magyaroknak vitéségében*. Finoman írja a szerkesztő, hogy „ahogy nagy ódáiban és tanulmányaiiban nyugodtan átvette antik vagy magyar elődeinek egy-egy fordulatát, kifejezését, gondolatfördékét, hogy a maga új művébe ötvözve, mint az egész szerzője, a sajátjaként fémjelezze őket; itt is felhasználta Kazinczy töredékeit...” (446—7. l.). Csak annyit fűznék ehhez az igaz megállapításhoz, hogy a nagy ódába átvett idegen anyag teljesen Batsányi fogalmazta-árnyalta alkotássá lényegült át, míg a *Bé-vezetésben* Batsányi beilleszkedik Kazinczy gondolatmenetébe, melynek egész első felét (a kritikai kiadásbeli 10 lapból kb. 2 és felet), középső részének néhány fontos passzusát (arról, amiben szűkölködik a magyar író és a kritika szükségességéről) és befejezését is átvette, és pedig sokszor szórul szóra, vagy csak szörendet változtatva, mondatot bővítve bennük. Nem kisebbíti ez Batsányi érdemét, aki a cikk tendenciáját határozottan megváltoztatta és anyagával együtt súlyát is lényegesen megnövelte: mert nemcsak az Akadémia tervét (meg a nyelvtanét) hirdette meg egy oly történeti szemle után, melyben kiemelte a nemzeti királyság, udvar fájdalmas hiányát, hanem az íróársadalom s a közönség előtt is hatáson tartva szélesre, együttműködést sürgetően, az új vállalkozás kapuit. Kazinczy — jellemzően arra, aki óvatoskodik, nem látván világosan a munkatársak és a közönség szerepét — még így írta a maga *Előbeszédében*: „csak úgy tekintsek (ti. e munkát), mint egy néhány Barátnak egymást serkengető, barátságosan vetélkedő igyekezetét” (442. l.), s csak meggondolva szól arról, hogy mások munkáit is elfogadják közlésre; Batsányi nem óvatoskodik, hanem határozottan kimondja: „Ebbe a Gyűjteménybe mind azon kisebb-szabású Munkák bé-fogadtnak, s közre eresztetnek, melyek...” (98. l.). A döntő különbséget Kazinczy és Batsányi között tehát nemcsak

a nemesi-nemzeti történet szemlélet és Besenyey-féle Akadémia-terv okos propagálásában látjuk, hanem abban az éppen ezek által alátámasztott bátorságban, mellyel megnyitotta a lapot az íróársak előtt, mellyel fórummá akarta azt tenni.

Az 1785-ös és 86-os írások imitáció-jellegzetességei — láttuk — ez 1788-as „átszerkesztésben” is jelen vannak, a forma — mert nem a teljesen önálló gondolatmenet feszíti — helyenként egyenetlen (pl. 95. l., ahol az Akadémia gondolatát előbb csak megpendíti, majd áttér a poézisre, majd visszatér az Akadémiára), a Kazinczy szövegén s folyóiratgondolásán tett módosítások pedig a nemesi közönség ízléséhez való határozottabb közeledést s a modernebb belletrisztikai elgondolásnak a régiesebb, de realisabb folyóiratprofil felé való hajlítását mutatják Batsányi részéről. Úgy látjuk tehát, hogy amennyire felülmúlja tartalmilag ez a mű az 1785-ös és 86-os írások jelentőségét, elsőrendű publicisztikai dokumentumként és szervező tetteként emelkedve a hasonlóak fölé, annyira nem jelenti még önállóság, gondolati erő, kompozíció tekintetében Batsányi prózáírásának magas fokát, s az író érettségét sem mutatja. A majdnem egy évvel előbb megírt cikk a fordítás mesterségéről (*Magyar Musa*) ugyanezen a szinten mutatja írói fejlettségét, de többfelől átkölcsozött tételei ellenére sem mondható kevésbé fontosnak amannál: az időszak uralkodó írói gyakorlatának okos és előremutató (Kazinczy is tanulhatott belőle!) szabályozását kísérelte meg vele Batsányi. Sőt: a két cikk, a *Museum Bé-vezetése* és a *Magyar Musa* cikke a *fordításról* bensőségebben is összefügg egymással: az utóbbi bizonyosan ott volt Batsányi előtt, amikor a *Bé-vezetésben*, a -delem, -dalom, -vány, -vény végezetű „idétlen hosszú” szavakat kárhóztatta — ez ui. pontosan így van a *Magyar Musa* cikkében is (97. l. vö. 467. l.).

E két, történelmileg nagyon jelentős, de az író alkotó írásművészetét tekintve még fejletlen cikknek kritikái jegyzetei, különösen a fordításról szólók, a legalaposabbak közé tartoznak, mind a nyomozó munka, mind az adatgazdagság, mind a koncepció tekintetében, még ha van is itt-ott némi hanyarúság Kazinczy iránt, akitől mégsem kellene elvitatni a kassai társaságban vitt iniciátor szerepét (446. l.).

Batsányi az 1787-es és 1788-as, történelmileg máris igen fontos iratok felől minden tekintetben magasabbra emelkedik: ha a nagy prózáírónak nyomait keressük, azokban az írásaiban leljük fel, melyek a *fordítás-tanulmány*nak és a *Bé-vezetésnek* kiteljesedéseként fogható fel. A fordítástanulmány ui. a *Tóldalékban* (A' Magyar Museum III. Negyedéhez, 1789), a *Bé-vezetés* a *Tudósíttás-*

ban (1791) nyer majd szélesebb érvényt, tesz organikusabb hatást. Oly végső változatok ezek, melyekből már hiányzik az 1787-es és 1788-as régiesebb közlésforma, az imitációs-ráépítő gyakorlat, vagy feloldódik az egyéni mondanivalóban s gondolatmenetben.

Az előbbin rajta van még valamennyire az adaptáló-interpretáló gyakorlat bélyege: amivel Batsányi visszavág, Milton ügyében, Rájnisnak, azt csaknem szóról szóra Zachariától vette át (l.: Tarnai, ItK, 1959. 79—80.). De Rájnis sem járhatott el különben Voltaire-nek Péczeli-fordította Milton-értékelésével — ha ugyan ismerte azt; Tarnai gyanítása (ItK, 1959. 78). nem meggyőző: Voltaire Milton-értékelése Péczeli *Henriásá* nak csak a második, 1792-i kiadásában jelent meg s kétséges, ismerte-e Rájnis a talán már 1789-ben elkészült kéziratot; Rájnis maga is fordíthatta a voltaire-i tanulmányt, tudott franciául —, s ami a fő dolog: az Európa-szerte elterjedt deákos klasszicista felfogást képviselte. Ezt Batsányi fölünyesen és német forrásaihoz képest is önálló erővel tudta revideálni. A műhöz írt kritikái jegyzetek — bár nem térnek ki Tarnainak már publikált eredményeire — Baróti Szabó s a fordítási regulák védelméről szólva is bizonyítják, mennyivel magasabb szintre jutott Batsányi ebben a vitairatában, mint ahol egy esztendővel előbb állt a *Bé-vezetéssel* s a *fordításról* írt második dolgozattal: mert a *Tóldalékban* összevonni s egybekapcsolni tudta azt, amit korábban külön-külön írt szerkesztői gyakorlatáról és fordítói elveiről. A *Tóldalék* tehát nemcsak a két ízben is kiadott fordítás-cikk végső s legfejlettebb változata, hanem Batsányi két fő gondolatának oly gyakorlati igényű s erejű egyesítése, melyben a két eszme kölcsönös összefüggésbe került egymással: szerkesztői öntudattal védi az elvei szerinti fordítást s fordításelvi lendítik előre új ízléstartalmak védelmére a szerkesztőt.

Ebben a művében kerekedik Batsányi, a szerkesztő és irodalom-szervező, teljesen Kazinczy fölé, s nem a *Bé-vezetésben*.

De nem kevesebb figyelmet érdemel a Magyar Museum ismertető szövegei közül az 1791-i *Tudósíttás* (II. köt. 255—266. l.). Sem terjedelmét, sem jelentőségét tekintve nem alább való a *Bé-vezetésnél*! Idézni kell a szerkesztőnek lényegre tapintó szavait: „A kutatás csaknem teljesen figyelmen kívül hagyta ezt a Batsányi szerkesztői pályájára, de az egész magyar sajtótörténet fejlődésére nézve is igen fontos szöveget. Érdemes a Magyar Museum *Bé-vezetésével* részletesen összehasonlítani. Nemcsak az derül ki ennek nyomán, Batsányimennyire ragaszkodott kezdetben kitűzött szerkesztői elveizhez, hanem még inkább az, hogy tapasztalatait komolyan leszűrte, s nagy hozzáértéssel hasznosította.

Ami ott inkább csak óhaj volt még — egy, az egész nemzeti műveltséget átfogó, a nyelvet is mint a nemzeti erkölcsiség, tudomány, humanitás kifejezőjét, hordozóját művelő tudós társaság hivatástudatának, munkakörének és szervezeteinek kimunkálása — itt már az egész programot meghatározó gyakorlat . . .” (II. köt. 534—35. l.). Ezért mondhatjuk azt, hogy Batsányi, a szerkesztő s a prózáiról itt tényleg a csúcson van: saját útját járta be, s amit itt mond el utána s ígérhet a teljesítmény alapján, az mindenestül az övé, a „látó” erős hitelével. Talán nem is csak a saját tapasztalatait szűrte le — úgy érezzük, hogy kiszélesült programjának abban a hat pontjában, melyről találóan írja a jegyzet szerkesztője: „belejár mindaz, amit a következő század művelődéspolitikája lényegesnek tartott” (535. l.), még Kazinczy bizonyos tekintetben modernebb, de irreális vállalkozásának, az *Orpheus*nak tapasztalatai is benne vannak. Az *Orpheus* bevezetése már a Batsányi-féle *Bé-vezetéshez* képest is erőtlén írás volt, Batsányi 1791-es *Tudósíttásának* pedig nincs párja a kor publicisztikájában. Akár programjának azt az esztétikai gazdagságát tekintjük, mellyel már a gyakorlat terén is Kazinczy fölébe készül emelkedni, akár definícióinak máig lobogó erejéről (*nemzeti Litteratura*, 252. l.) gondolkozunk el — egy pillanatra valóban a költővel egyenrangú szerkesztőt és prózáirót ismerjük fel benne.

A fejlődésnek s a magasba emelkedésnek — a szerkesztők által nem nagyon hangsúlyozott, pedig határozott — vonalán egyelőre csak a következő műveket kapcsoljuk össze egymással: *A' magyaroknak vitézsége* (1785), *Cikk a fordításról* (1787), *Bé-vezetés a Magyar Museumhoz* (1788), *Tóldalék* (1789), *Tudósíttás* (1791). A többi művel s kritikai jegyzeteikkel még ily szerény méretekben foglalkozni sincs módunk. Felsorolva az összes kiadott művet, némelyikhez mégis észrevételeket kell fűznünk, bírálat, korrekció, újabb adat vagy összefüggés jelzése céljából.

A' magyaroknak vitézsége, a *Barátságos levél* (Bárczyhoz), a *Bé-vezetés*, *A' fordításról* után és a *Tóldalék* elé két olyan fontos irásmű ékelődik, melynek nem kis szerepe van a költő és prózáiról Batsányi felszabadításában, önállósításában. Ha mesterek és minták nyúga alól csak a teljes birtokbavételük s a távlati fölény válthat meg, akkor Batsányi éppolyan töretlenül járta ez időben a maga felszabadulásának útját, mint Kazinczy a magáét: egy mintaszerű Anyoskiadással és egy még szebb, irodalmi tanulmányaink sorát kezdeményező dolgozattal, mely Bessenyei munkáiról szól, valóban úrrá lett példaképein, így is — nemcsak költői erőben — meghaladni kezdte őket. Mindkettőnek jelentőségét alapos, filológiai-

lag igen gondos jegyzetek tárgyalják, sokoldalúan. Az *Anyosról írt dolgozatok* kritikai jegyzeteihez csak annyit fűznék, hogy *Horvát István* kéziratos *Mindennapija* IV. kötetének (1805) 55a lapján (OSzK Kézirattár, 466. IV. Quart. Hung.) jóval több s érdekesebb áll Potyondy Ráfael, Anyos és Batsányi viszonyáról, mint amennyit erről a kritikai kiadás II. kötetének 475. lapján olvasni, Potyondynak nagyobb szerepe is volt Anyos verseinek összegyűjtésében; a *Bessenyei Györgyről* szóló tanulmány jegyzeteihez pedig annyit, hogy téves azt állítani, mintha Kazinczy „sehol nem emlegetné” „úttörőként” Bessenyeit (489. l.), *Geszner' Idyllium*nak Rádayhoz intézett ajánlásában (1788, 4a. lap) legelső négy „példája” között sorolja fel, s később is jól látja fejlődéstörténetileg fontos szerepét (pl. *Tübingai pályamű*, RMKt, 37. 1916. 154. l.).

A *Tóldalék* (a' Magyar Museum' IIIdik Negyedéhez) után négy kisebb írás következik: a *Fetelet* (Bessenyei Sándornak), a *Forgách Miklóshoz* intézett nyílt levél, A *védelmetelt magyar nyelv* ismertetése és *Ráday nekrológja*. Ezek után és az *Elegyes dolgok* (publicisztikai cikkek) előtt áll a *Beszélgetés*, Batsányi Wieland-fordítása.

Vele a kötetnek egyik legérdekesebb darabjához érkeznünk. A szerkesztők — Wieland korai magyar hatásának körében — Batsányiának bizonyítják a fordítást, s műfajának (Göttergespräche, ill. Halottak beszélgetése), meg Wieland politikai állásfoglalásának (az alkotmányos monarchia és a „történelmi erő”) meghatározásán túl izgalmas kutatómunkával mutatják ki Herder eszméinek jelenlétét — Wielandban, majd Wieland közvetítésével s tőle függetlenül is — Batsányiban. Ez a kritikai jegyzet némiképp összefoglaló jellegű is, Batsányi addig nem eléggé magyarázott s herderi ihletésű nyilatkozatait is számba veszi, az 1792-ben megjelenő elsőktől a per és a fogság idején megerősödő herderi gondolatig (a fejlődés törvényeit felismerő s követelő észnek és erénynek kell győzedelmeskednie) és a bécsi évek Herderkultuszáig. 1792-ben már Kazinczy és Verseghy is jól ismerte Herdert, úgy látszik azonban, hogy *akkor* még egyikük világképében sem szervült lényegessé Herder történetfilozófiája: Batsányinál pedig nagy versek építésében s az *Apológiában* is érzik a hatása. Ez a szövegkritikai jegyzet a marxista szemléletű összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányának ritka s követendő példája; a reformizmus és a forradalmiság rejtett, egymásba váltó összefüggéseit állapítva meg egy korszeleten belül, előbbre is mutat annál, a reformkor forradalmasodó nagyjainak „váltóságaira” talán a legkorábbi politikai, ideológiai és lélektani öspéldányt fedezve fel akaratlanul is.

A magyar nyelvű iratok sora az *Elegyes dolgokkal*, a *Kiadói jegyzésekkel*, a Magyar Museumnak már tárgyalt *ismertető szövegeivel* (köztük a fontos *Tudóssítással*) és egy 1798-ról keltezett *Beszéddel* zárul, mely Batsányinak ideológiai és esztétikai szempontból tekintve az utolsó rangos magyar nyelvű megnyilatkozása. Barokkos mondataiban már az a mély, sztoikus, de a jövőbe vetülő, herderi eredetű, de a sors által Batsányi tulajdonává tett gondolat születik meg („valamint a' természetnek hármass országában soha semmi el nem vész... úgy az erkölcsi világban sem vesztet-el semmi... Valaha valamikor csak el kell jönie az aratás idejének...” 274. l.), amely majd a *Der Kampf*-ban (1801) válik szuverén költészetté („Was jetzt, dem ungeweihten Späheraug' / Unsichtbar, im Verborgnen nur noch keimt: / Wird einst, wenn an dem Sonnenstrahl der Wahrheit / Die heilig-reine Saat zur Ernte reift, / Die goldnen, himmlisch süßen Früchte tragen” stb., l. l. kötet, 172. l., ill. 523. l.). Mondjuk ki, amit a szerkesztők itt mellőztek: e nagyszerű képbe foglalt mély gondolat Batsányi ihletével honosul meg irodalmunkban, s Kőlcseyen keresztül majd Petőfiig ivel a fénye.

Négy idegen nyelvű irat kap helyet a kötetben, a Baumberg Gabriella költeményeihez írt megjegyzések szövegén kívül a nádorhoz intézett német nyelvű *mentőírás*, a latin nyelvű *Apologia* a Martinovics-perben és a *Mercur Étranger*-ban megjelent francia nyelvű cikksorozat a magyar nyelvről s irodalomról (a fordítások Kereszturytól, Kővendy Dénestől és Hankiss Elemértől valók). A francia sorozatról vitakodás nem a mi dolgunk — arra azonban utalni kell, hogy egyes részleteinek érvkétszete s gondolatmenete felismerhetően a Batsányié (pl. a 13. sz. jegyzet a 372. lapon); hogy abból az írói jegyzékből, mely a kiválóságok hosszú sorát adja (a 376. lapon), nyilván Batsányi ellenszeme hagyatta ki egyedül Kazinczy nevét (Csokonaiét és Berzsenyiét még nem nagyon ismerhette); hogy ilyen alapos irodalomtörténeti okoskodás attól a Bessétől, aki ugyan művelt nyelvész és literátor volt, azért sem telhetett ki, mert 1791-től szinte mindig a külföldet járta (vö. Besse önéletrajzával, melyet Tardy furcsamód nem az ItK-ban, hanem az *Útikalendok* c. sorozatban megjelent, idézett könyvében közölt, 16—18. l.). Figyelmünket inkább a két, rendkívül fontos védőirat vonja magára. Sajnáljuk, hogy a szerkesztők — bizonyára gyakorlati kiadói okokból, s nem szűkkeblűségük miatt — viszonylag kevés interpretáló s értékelő jegyzetet fűztek e mentőiratokhoz, pedig azok terjedelmes elemzést érdemeltek volna. Említsünk meg csak egy-kettőt az *Apologia* tanulásaiból: a *Der Kampf* keletkezés-

történetének alapjai, egyes motívumai itt tűnnek fel; a nemzetet reprezentáló felvilágosult író hitvallása hangzik ki belőle; *A látók titkának* prózai alapszövegét tartalmazza (magyarul: „a jelenvalót a múlttal serényen és előrelátóan egybevetve, a jövőt a múlt alapján előre látni stb. 577. l.), melyet a versek magyarázatában még nem használtak fel (l. I. kötet, 440—443. l.); s nem egy megrendítően igaz lélektani észlelete van (pl. az öncenzúráról) és meditációja, pl. a forradalomról, mely mintha csak Kőlcsey *Parainesis*-ében térne vissza ily magas fokon (l. az érzszakos megrázkódásról mondottakat: „sed, si semel, violenter percussa, excitetur... Tangere noli!” 342. l.). Ki kell mondanunk: az *Apologia* eddigi népszerűsítésével sem érhetjük be (Keresztury s Tarnai érdeme volt az is), ismét ki kell adni azt, a nagyközönség kezébe való.

Csak jelezjük a próza II. kötetének *tartalmát*: a kiadásra elkészített versek *Előszava* (1808), *A magyar tudósokhoz* intézett, Faludi verseinek új kiadását illető jelentés (1821), a *Faludi Ferentz verseiről* szóló dolgozatok, *A magyar költő idegen messze földön* c. poétai elmélkedéseihez csatolt *Emlékeztetés* (1825), két toldalék a *Tartóztatás* c. verséhez, *A Pennatsata* és az *Értekezések* (1828., 1837.) állnak itt mint befejezett művek, és négy, többnyire erősen polemikus és Batsányi értetlenségéről tanúskodó *töredék*. Kiemelkedik az előbbiekből az *Értekezések* sorozata, Batsányi esztétikájának nem annyira mélységével és korszerűségével (még mindig ócsárolja a „szélmalomi” Kazinczyt, s irányát éppen nem érti meg), hanem a költői erőre vonatkozó, az ihletről s a hatásról szóló finom észrevételeivel, noha ezek is klasszicizmusán belül fogalmazódnak meg.

Megjegyzendő még, hogy a próza I. kötetének végén (633—643. l.) *Rózsa György* Batsányi jellemrajzához is felhasználható szép ikonográfiai tanulmánya áll (*B. J. képmásai*), melyet a kiadó — úgy látszik — elfelejtett a kötet címlapján is jelezni. Nem méltó ez, ahhoz a szép munkához sem, melyet a kiadó s a nyomda végzett el (ezúttal szép papírt is kapott Batsányi, ami 1953-ban még nem járt ki neki), noha igen bántó sajtóhibákat tudnánk felsorolni (pl. a próza I. kötetének 417. lapján „legkevesebb” helyett „legkedvesebb”-et nyomtattak, ami ugyancsak megzavarja a tájékozatlanabb olvasót; a 467. lapon a 3. és 4. sor között egyet kihagytak Batsányi szövegéből, emiatt érthetetlen stb.).

A két kötet — szerzői szövegeivel és szerkesztői jegyzeteivel egyaránt — valóságos tárháza a magyar felvilágosodás, mint eszme és mint mozgalom ideológiai és történeti megismerésének, s ízlés- és stílustörténet (klasszicizmus!), könyvkiadás és sajtóviszo-

nyok vizsgálata, irodalomtörténeti összehasonlítás és esztétikai értékelés tekintetében is az utóbbi évtized legsúlyosabb irodalomtörténeti hozzájárulása a magyar felvilágosodás tudományos kutatásához. Vagy még több: méltó perújítás Batsányi ügyében, az úgy győzelmével, oly perújítás, amilyenre

aligha volt vagy lehet szüksége más klaszszikus magyar íróknak. Abba az örömben köszönetbe, mellyel ezt a nagyszerű kiadványt üdvözli minden olvasója, az utóbbi — morálisan és politikailag sem kicsiny — érdemnek az elismerése is belévegyül.

Szauder József

GYERTYÁN ERVIN: KÖLTŐNK ÉS KORA

József Attila költészete és esztétikája. Bp. 1963. Szépirodalmi K. 307 l.

A József Attila-kutatásnak Gyertyán Ervin könyve új indítékot adhat. Újszerű, a szokásost sokban túlhaladó műelemző módszerre igen termékeny vita elindítója lehet. A szerző alapos elméleti felkészültséggel jó néhány helyen bizonyítja, hogy József Attila verseinek eddigi, többnyire hagyományos elemzési módszerrel megközelített darabjai új szint, más összefüggést sőt jelentést is magukban foglalnak. Gyertyán Ervin egyik nagy érdeme az, hogy bátran meg meri közelíteni József Attila költészetét a freudizmus, az irracionális felől is világnézeti mentségek, esztétikai fanyalgások nélkül. Sőt nem alaptalanul, hanem kellő bizonyító erővel éppen azt mutatja meg, hogy a freudizmus beszűremkedése József Attila lírájába a belső ábrázolás, a tudat részletesebb feltérképezése szempontjából gazdagította, árnyaltabbá tette azt. Bebizonyítja, hogy az imperializmusból fakadó elidegenedés és annak vetülete a bűntudat-komplexum a költő számára nemcsak átélt valóság, de a lélek „legrejtettebb zugaiban” is felfedezett és materialista módon visszatükrözött élményanyag. A nagy proletárversek mellett ezek tehát (Reménytelenül, A bűn, Tudod, hogy nincs bocsánat stb.) semmiképpen nem amazokat gyengítő ellenpólusok, nem „magyarázni”, mentegetni való eltévelyedések, hanem azok szerves kiegészítői, a lét és tudat dialektikus összefüggésének lírai megnyilvánulásai. A szerző többnyire helyesen végzi el Révai József és Horváth Márton korrekcióját, bár éppen a Révai-polémiát egyik másik esetben öncélúnak látjuk. De erről majd később. A korábban freudistának és ezért többnyire elhallgatásra ítélt versek elemzésében éppen az a megragadó és imponáló, hogy agyonmagyarázás nélkül, világos logikával, lényegében marxista koncepció alapján tűnik elő a szenvedés, a bűntudat, a fájdalom konkrét társadalmi háttere.

Példamutatóan újszerű ez az elemzés a költemények filozófiai magyarázatában is. Bár éppen ez a rész koránt sincs kellően kidolgozva (mechanikusnak tűnik a szemléleti materializmus és dialektikus materializ-

mus szembeállítás) A marxizmus — mint költészet c. fejezetben), mégis kiváló indítási alap egy később sorra kerülő elemzési munkához. Gondolunk itt az *Ars poetica*, A groteszk-korszak, A művészi állandó és a művészi változó c. fejezetekre és több más fejezetre jó néhány elvi megállapítására. Meszszemenőnkig egyet lehet érteni Gyertyán Ervin Révai-bírálatával, amelyben József Attila és Ady Endre viszonyát elemzi (16. l.). Bár itt túlzónak tűnik az olyan analógia, mely József Attila költészetét a lírában hasonlítani igyekszik a marxizmus létrejöttéhez a filozófiában. A XX. század élmény- és érzésvilága c. fejezet megint több termékeny gondolatot vet fel. Némi korrekcióra szorul A hamis tudat problémája c. írás egyik megállapítása. Gyertyán Ervin egy helyen (62—63. l.) Marx, Engels, Lenin korának „egyenességéről”, tiszta képletéről” és az osztályok tudatának fejlődéséről ír. A kapitalizmus Marx idejében klaszszikus volt, de ez egyszersmind nem jelentett „egyenességét”. Marx és Engels sokoldalú, főleg a történelmi materializmus kidolgozására irányuló elméleti munkái is ezt bizonyítják. Lenin korára még kevésbé mondható ez. Lenin a Filozófiai füzetekben, a gyakorlat alapján a gondolkodásra vonatkoztatva véd mindenféle egyenességétől, megcsontosodottságtól. A hamis és nem hamis tudat túlzottan egyoldalú osztálymeghatározása ellen pedig Marx és Engels már A német ideológiában fellépnek.

A marxizmus — mint költészet c. rész ismét több igen érdekes kérdéssel bővíti a József Attila-képet. Egyáltalán a két nagy fejezetre osztott írás — a költő, a gondolkodó — első része lényegesen jobban sikerült, mint a második. Az kidolgozottabb és biztosabb. A második utat kereső, problémafelvető, de kontúrjai zavarosak, megállapításai ellentmondóak. A bírálatban szükségszerűen kap tehát nagyobb teret.

Gyertyán Ervin könyvének egyik központi gondolata, hogy egy korábban — főleg Révai értékelése alapján — kialakult „legendával” leszámoljon. Eszerint József Attila

lírja és esztétikai írásai közt nincs megfelelés, a líra a költő esztétikai nézeteinek ellenére nőtt naggyá. Gyertyán Ervin ezt cáfolva fejti ki a saját véleményét. Bizonyítási eljárásáról, annak formájáról és tartalmáról később szólnunk. Előljáróban azonban két dolgot kell tisztázni. Az egyik az, hogy József Attila korábbi óvatoskodó, inkább „borostyánba fagyasztott”, mint az utókorra elevezen ható költőként kezelése, más szempontok mellett, éppen tisztázatlan, fel nem dolgozott (sőt hozzáférhetetlen) művészetelméleti írásaiban lelte magyarázatát. E tény szükségessége, sőt sürgetővé tette prózai műveinek kritikai feldolgozását és értékelését. Másodsor, határozottan állást kell foglalnunk amellett, hogy az esztétikai írások feldolgozása semmilyen szemléleti egyensúlyeltolódást sem tűr, még akkor sem, ha az eredmény a vártnál kedvezőtlenebb. Pedig ez a veszély minden ilyen feladatnál erősen kísért (részben a korábbi nézetek cáfolata érdekében, részben a hipotézis igazolására: József Attila lírája és művészi elmélete közt nincs törés). Ha azonban tudomásul vesszük, hogy József Attila költészete az európai — sőt az egész világra kiterjedő — szocialista irodalom klasszikus meghatározó értékévé vált, amelyet esztétikai munkássága legfeljebb csak színez, de nem határoz meg — egyszerűbbé vált a dolga.

*

Már a bevezetőben érintettük, hogy Gyertyán Ervin könyvében több ellenvéleményre, vitára készítő megállapítás található. Elsőnek maga a módszer problematikus. Egyfelől dicséretes a többé-kevésbé úttörőnek számító prózaelemzés, amely — valljuk meg — József Attila munkásságának feldolgozásában elhanyagolt, periferikus terület volt. A szerző több helyen is leszögezi, hogy József Attila költészete és esztétikai munkássága közt nemcsak hogy nincs semmi lényeges elvi különbség — sőt Révai ennek kimutatása miatt marasztalja el (50. l.) —, hanem a lírája egyenesen következik esztétikai megállapításaiból és viszont. Ha ez így igaz, akkor miért osztotta két részre maga Gyertyán Ervin is tanulmánykötetét, miért ír *külön* a költőről és *külön* a gondolkodóról? Az elemzés analízis szabálya kívánja meg? Akkor miért tudta az egységben való tárgyalást megvalósítani Az elmélet — a gyakorlatban c. fejezetben? E módszertani szétválasztás, úgy hisszük, nem véletlen. Az az objektív ellentmondás okolja, amelyet Révai József mégiscsak helyesen látott meg, és amelyet Gyertyán Ervin is kénytelen elismerni (pl. 64. 70. l.): „Költészetében azonban — szemben prózai írásaival (Kiem. F. L.) — ... az előremutató vonás a lényeges.”

Sőt később leszögezi, hogy egyetlen eszmeileg helyes és nagy költészet sem igazolja szükségyszerűen az azt létrehozó esztétikai-ideológiai alap feltétlen helyességét. E tartalmilag igaz megállapítás azonban a József Attila-tanulmányok elemzésekor nem érvényesül kellő következetességgel. Úgyannyira nem, hogy figyelmen kívül hagyva a fentebbi, József Attilának a lírai és esztétikai megállapításai közt lényegében ellentétet felmutató kijelentést, Gyertyán Ervin a 200. oldalon önmagát cáfolva jelenti ki: „... tehát az esztéta József Attila, ha *színvonalban* nem is mindig, *tartalomban*, mondanivalójának fővonalában *adekvát* a költő József Attilával” (Kiem. F. L.). Az elemzések azt bizonyítják, hogy a szerző két kijelentés közül ez utóbbihoz tartja magát. Az ehhez hasonló következtelenség mindenekelőtt eszmeileg erősen kifogásolható, amikor a költőnek Marxhoz és Hegelhez való viszonyát vizsgálja. A Marxszal való kapcsolatát — hely hiányában — azzal zárjuk le, hogy az ifjú és érett Marx közt a különbség nem a művek stílárius nehézségében, a marxi gondolkodás elvontságában van, hanem a világnézetben. Marx pályájának e két, hegeliánus és dialektikus materialista szakaszát azonosítani vagy csak különbséget nem téve vizsgálni annyit jelent, mint marxizálni Hegelt, vagy hegelivé tenni a marxizmust.

Ami mármost József Attilának Hegelhez való viszonyát és a viszony elemzését illeti, a kérdés bonyolultabb. Elsősorban Gyertyán Ervin kifinomult és tetten alig érhető összehasonlítási módszere miatt. Egyetlen példa is meggyőző lesz. A kötet 226. lapján József Attilának a forma és tartalom vizsgálatára vonatkozó megállapításait igazolandó, Gyertyán Ervin Leninet támasztja alá a költő érvelését. Az idézetet a Filozófiai füzetekből választja: „... ami mint a forma tevékenysége jelenik meg, az éppúgy az anyag saját mozgása is.” De ha felütjük Lenin művét, a 121. lapon (1954-es kiadás), azt találjuk, hogy a megállapítást Lenin Hegeltől idézi. Igaz, hogy vele egyetértve, de idézi. Ha mármost az idézetet a „marxizmus klasszikusainak” tulajdonítjuk (Gy. E.), az egyszerű idézési hibán túl alkalmas talajt teremtettünk Hegel marxizálására. Az úgy azonban itt még nem ér véget. Ha az idézetet a szerző Hegelnek tulajdonítja, joggal várható e kérdésben Hegel elismerése. Ehelyett „hálátlanul” elmarasztalja mondván: „A költő ezzel a kiindulóponttal már elhatárolta magát a hegeli idealizmustól”. Eljárása egyedül azzal menthető, hogy József Attila „érdekében” teszi. De a lírikus József Attila erre igazán nem szorul, az esztéta József Attilának pedig kevés.

A Hegel—József Attila-kapcsolat további elemzését vizsgálva újabb és újabb szembe-

szökő torzulásokat találunk. Hogyan értékeljük a szerző ama megállapítását, amely szerint a költő ugyanúgy „talpraállította” Hegel Esztetikáját, mint Lenin a Logikát a Filozófiai füzetekben. A kérdés azért jogosult, mert néhány oldallal később (209. l.) enyhe fenntartásokkal a szerző lényegében elfogadja József Attila ama gondolatát, amely szerint: „Dialektikán tehát nem a világfolyamat benső elvi kényszerét értem, hanem... a gondolkodásnak azt az elvét, amely a valóság megismerését a valóság folyamatos, történeti leolvasásából származtatja”. Vajon Lenin is így állította talpra Hegelt? Köz hely ez már, de azért hadd idézzük Lenint: „a dialektika nem az emberi értelemben, hanem... az objektív valóságban van”. (Filozófiai füzetek, 1954. 175. l.) És ahol ezt Lenin leszögezi, ott, abban az összefüggésben Hegel látja meg a teljesebb igazságot és nem József Attila. A költő ebben a vonatkozásban nemhogy nem „állította talpra” Hegelt, de éppen megfosztotta az objektív oldaltól, miután csak a szubjektív dialektikát hajlandó átvenni tőle. Szabad ezt az eljárást összevetni azzal, amit Lenin csinál? Itt a dialektika frázissá, szofisztikává vált. Emiatt érthetetlen a Révai József elmarasztalása (197. l.), aki ezt világosan meglátta. Véleményünk szerint a „dialektika ősforrását” meg lehet találni Hegelben, a fiatal Marx első munkáiban (sőt Héракleitosznál is), de a kidolgozott, a materialista dialektikát mégiscsak az érett Marx adta.

Ellentmondás és következetlenség jellemzi Gyertyán Ervint akkor is, amikor a művészi ábrázolás kérdését vizsgálja József Attilánál. Először elfogadja, hogy a művészet „a szellem és az anyag semmilyen más formájával és megnyilatkozásával — nem, osztozik”. (213. l.) Sőt, kiegészíti azzal, hogy a „művészeti megismerés az emberi megismerés egyéb formáitól minőségileg elkülönülő” szellemiség (214. l.). Később azonban maga a szerző állítja ennek ellenkezőjét (222. l.). Így azután a két megállapítás kizáró ellentétet alkot, holott a valóságban egymást feltételező, dialektikus ellentétől van szó. A művészi visszatükrözésnek megvan minden más, tehát a tudományos visszatükrözéssel is kapcsolatot mutató vonása, és természetesen megvan a maga sajátos, specifikus vonása is. Ha itt akár a szerző, akár József Attila legalább fogalmilag figyelembe vette volna a felépítményt, a félreértés elkerülhető lett volna.

Végül a montázs-elméletről tett megállapításokhoz kívánkozik megjegyzés (271—275. l.). Gyertyán Ervin néhány József Attila-versest szellemesen, de nem megnyugtatóan a montírozás alapján eleméz. Milyen veszélyt hordoz magában ez az eljárás? A montázs-

elmélet könnyen egyenlőség jelet tesz irodalom, ill. művészet és tudomány között, miközben megszüntetni igyekszik a művészet egyik lényeges elemét, a szubjektivitást. A regisztráló irodalom, a szürke empirizmus a dekadens művészetnek nem egy művelőjére oly mértékben hatott, hogy egyesesen irányzat erejével lépett fel. Ami a filmben, a fényképezésben (sajátos műfaji törvények következtében) magas fokú művészséget eredményezhet, a művészet más ágaiban, és talán mondhatjuk, kiváltképp a lírában (megint csak műfaji törvényekből következően) a mély összefüggések és a szenvedélyes felismerések elszíntelenedéséhez, az élménytelen semmitmondáshoz vezet. Természetesen, József Attilánál szó sincs ilyenről. A bemutatott montírozó elemzés véletlenszerű, a versekre kívülről ráaggatott háló, mely eredményezhet kuriozitást, de mindenképpen veszélyes elv. Avagy állítható-e komolyan, hogy Braque festészetére, különösen egy korszakára annyira jellemző montírozás nem szegényítette-e, nem tette-e oly unalmasan monotonná a festő képeit?

Ebből az egész kérdéskomplexből szervesen következik a szerző újabb ellentmondása. Könyve első részében a versek elemzésében, igen helyesen, a mély, dialektikus összefüggést emelte ki, a versek belső kauzalitását elemezte mintaszerűen, nagyfokú tudatossággal, igen finom megérzéssel. Itt azonban (275—76. l.) az Eszmélet vagy a Március vizsgálatánál éppen az oksági összefüggést akarja megszüntetni, hogy a hangsúlyt a „megszakítottásra” helyezze. Ez az eljárás a montázs hatása, s magyarázatát a fejezet végén kapja, ahol József Attila „összefüggésre” való törekvését mereven szembeállítja a konkrét és elvont, az objektív és szubjektív, a reflexió és érzés esztétikai területeivel, holott ezek kölcsönös megléte és együttthatása a valóság dialektikus szemléletének feltételei. És József Attila így alkotott.

Milyen veszélyekkel jár egy ilyen polémia? Hogy az elvek tisztázása, magyarázása közben ott hagyjuk a költőt, és az elfogult indulat azt kiáltja: „ellene és nem érte folyik a harc”. Pedig nem erről van szó. Ki merészel ellene harcolni, és kivel kell érte harcolni? József Attila önmaga jelölte ki saját helyét századunk legnagyobb elméi közt, hacsak nem ömaga a legnagyobb. A József Attila-i esztétika ebben van:

Mint a tejút a vonuló
egek fáguló
boltozatán
s mint a valóság heveny láz után

úgy ragyog és világít
lelkemben, mely világot áhít,
az emberi felszabadulás.

Meg ebben:

Dolgos derű és könnyű kellem,
szorongást eloszlató szellem
serkent engem a semmi ellen

Kell nekünk ennél több? És ezen a pozícióban mit sem változtat az, ha — a szerzővel ellentétben — egyúttal helyette mást tartunk a marxista esztétika megalapítójának, teoretikusának (301—302. l.).

Gyertyán Ervin nagy érdeme, hogy a tanulmányíró József Attilára is felhívta a figyelmet. Ezt az erényét semmiképp nem nyomja el saját ügyének szeretetéből fakadó

szubjektivitása. Az esztéta József Attila „mentségére” felhozott érvei igazak és helyesek (hozzáférhetetlen marxista művek, a kor hatalmas szellemi nyomása, hazai marxista teoretikusok hiánya), de ezeket nemcsak formálisan kell „betudni” tanulmányai elemzése során, hanem ezekkel tartalmilag is egybehangoltan szükséges a vizsgálatokat végezni. Ha „az esztétikában a marxizmus filozófiáját következetlenül és zavarosan használó József Attila” fogalomtól nem félünk, akkor a tanulmányíró József Attilaképünk lesz következetes és tiszta. Nagyobb szükségünk erre van és nem az előbbire.

Földényi László

A VALÓSÁG VONZÁSÁBAN

1—2. köt. Tanulmányok, riportok, elbeszélések. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Gondos Ernő. Bp. 1963. Szépirodalmi K. 425; 333.

A *Valóság vonzásában* szociográfia-gyűjtemény. Megjelentetése fontos volt, hiányt pótol, szükségletet elégített ki. Kritikai fogadtatása, visszhangja is mutatja, hogy szükség volt rá, gondolatokat tisztázott, vitát keltett (elsősorban az *Alföld* hasábjain). Egyrészt: az utóbbi években megkezdődött hazánkban is a rendszeres szociográfiai tudományos kutatás — miután leküzdöttük az ilyenfajta vizsgálódásokkal kapcsolatos dogmatikus előítéleteket —, másrészt számos írói szociográfiai tényfeltáró riportorozat indult meg. Mindez szükségessé tette elődök keresését, az írói szociográfiai hagyományok tisztázását.

Gondos Ernő munkája — mind tanulmánya, mind válogatása — jelentősen elősegíti ezt a tisztázást — irodalomtörténeti szempontból is felveti a legfontosabb problémákat —, habár természetesen még nem zár le megnyugtatóan minden idevágó kérdést. A kétkötetes gyűjtemény első kötetének első felében a századeleji művek találhatók, Ady Endre cikkeitől kezdve a szociáldemokrata (Csizmadia Sándor), de főleg polgári radikális (Pikler J. Gyula, Braun Róbert, Bosnyák Béla) szociográfiai cikkektől Krúdy Gyula 1919-es riportjáig. Második felében a 30-as évek termésének legjavát közli, mégpedig mind „népi”, mind kommunista, mind konzervatív írók s tudósok tollából. A második kötet felszabadulás utáni műveket tartalmaz, elsősorban főleg a legutóbbi időben írottakat, közülük néhányat, amelyet egyenesen ennek a kötetnek számára írtak szerzőik.

A bevezetés nagy vonásokban felvázolja az irodalmi és tudományos szociográfia történetét hazánkban; jelentős érdeme, hogy sok ismeretlen adatra, tényre, eddig figyelembe nem vett műre irányítja a figyelmet; különösen részletesen foglalkozik az 1935—1944 közötti időszakkal. A „népi” írókra vonatkozó kritikai megállapításai egyébként vitát is váltottak már ki (vö. Kis Ferenc: Tiszatáj, 1963. szept., Gondos Ernő: Tiszatáj, 1963. nov.). A magunk részéről az igazságot mintegy a két vitázó fél közt levőnek érezzük: ha a „népi” írók szociográfiai műveiről írunk, érdemeik, tényfeltáró és művészi értékeik elismerése mellett is helyes, ha — mint Gondos teszi — rámutatunk a mozgalom későbbi szakaszában felbukkanó, a fajelmélet, a biológizmus okozta torzításokra is, melyek az akkor született szociográfiai megállapításait is színezték, ugyanakkor Gondos fejtegetéseiben van némi vulgarizálás is, mesterséges összekapcsolása pl. egy Rátz Jenő-nyilatkozatnak Németh vagy Kodolányi műveivel. A hidegebb, higgadtabb tárgyalás csak megerősítette volna kétségtelen igazságait.

Az irodalomtörténet szempontjából a gyűjteménnyel kapcsolatban három kérdést vetnénk fel.

Az *első*: a műfaji elhatárolás kérdése. Gondos Ernő nem indul ki egyöntetű műfaji meghatározásból gyűjteménye összeállításakor. Nem iskolás — vagy természettudományian pontos műfaji megjelölésre gondolok, hiszen világos, hogy az irodalmi szociográfia műfaját rendkívül nehéz lenne végérvényes precizitással meghatározni. Gondos maga vallja,